

**XUFYONA IQTISODIYOTNI QISQARTIRISHDA SOLIQ TIZIMIDAN
SAMARALI FOYDALANISHNING XORIj TAjRIBASI**

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

mustaqil izlanuvchisi PhD

Raxmanov Laziz Erkabaevich

Annotatsiya. *Mazkur maqolada respublikamizda so‘ngi yillarda mamlakatda xufiyona iqtisodiyotni ulushini kamaytirishda moliyaviy instrumentlardan samarali foydalanish masalalari hamda soliq idoralari tomonidan soliq ma‘murchiligi instrumentlaridan foydalanish orqali yashirin iqtisodiyotga yordam beradigan sharoitlarni va huquqbuzarliklarni bartaraf etish, soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash sxemalarini o‘z vaqtida oshkor qilish chora-tadbirlarini amalga oshirish, soliq ma‘murchiligining samarasiz usullari bilan bog‘liq xarajatlarni kamaytirish, ayrim funksiyalarni markazlashtirish orqali soliq organlari tuzilmasini yanada optimallashtirish, soliq ma‘murchiligi samaradorligini oshirish maqsadida sohaviy tadqiqotlar o‘tkazish va qonun hujjatlaridagi qaramaqarshiliklarni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy-amaliy xulosa va takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *xufiyona iqtisodiyot, moliyaviy, yashirin iqtisodiyot, soliq tushumlari, tahlika-tahlil, xavflar, samaradorlik, sxemalar, soliq intizomi, usullar va vositalar, ilg‘or axborot-kommunikasiya texnologiyalari, tahlil, optimallashtirish, soliq stavkasi.*

Kirish. Bugungi kunda ro‘yxatga olinmagan va tartibga solinmagan iqtisodiy faoliyat bilan tavsiflangan norasmiy iqtisodiyot butun dunyo bo‘ylab hukumatlar oldiga katta qiyinchiliklar tug‘dirmoqda, jumladan, daromadlarni yo‘qotish, ijtimoiy himoyani pasaytirish va iqtisodiy o‘sishga to‘sqinlik qilmoqda. Norasmiy iqtisodiyotning zararli ta‘sirini e‘tirof etgan holda, soliq organlari uning ulushini kamaytirish bo‘yicha samarali strategiyalarni amalga oshirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ushbu maqola norasmiy iqtisodiyotni cheklash va rasmiylashtirishni

rag'batlantirish uchun soliq organlari qo'llashi mumkin bo'lgan turli soliq ma'muriyatchiligi vositalarini ko'rib chiqamiz. Bundan tashqari, soliq ma'muriyati vositalarini o'rganishdan oldin norasmiy iqtisodiyotning xilma-xil bo'lganligini uchun soliq organlari turli norasmiy sektorlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda nozik yondashuvni qo'llashlari kerak.

So'nggi yigirma yil ichida jahon soliq amaliyotida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi: soliq tizimi endi nafaqat byudjetga daromad keltiruvchi vosita, balki milliy iqtisodiyotda yashirin iqtisodiyotni minimallashtirish va oldini olishning muhim vositasi sifatida ham ko'rilmogda. Bu boradagi asosiy soliq vositalari soliq to'lovchilar faoliyatini rag'batlantirish, soliq yukini va soliq stavkalarini optimallashtirish, davlat va soliq to'lovchi manfaatlariga mos keladigan soliq imtiyozlarini taqdim etishdan iborat. Shuningdek, mazkur chora-tadbirlar samaradorligini oshirish, soliq to'lashdan bo'yin tovlash imkoniyatlarini kamaytirish ham mazkur jarayonning ustuvor yo'nalishlari etib belgilandi.

Xufyona iqtisodiyotni qisqartirish, uning oldini olish jarayonlarini baholashda dunyo mamlakatlarida ko'plab usullardan foydalaniladi. Ushbu modellarning aksariyatida modelning soliq tizimiga bag'ishlangan qismi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Jahon amaliyotida bunday modellar sirasiga va Birlashgan millatlar tashkiloti taraqqiyot Dasturi (BMTTD) doirasida ko'proq tavsiya etiladigan usullarga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. To'g'ridan-to'g'ri usullar - sifatli ma'lumotlarni to'g'ridan-to'g'ri to'plash so'rovlar o'tkazish orqali.

2. Bilvosita usullar - bilvosita, lekin bir-biriga bog'liq bo'lgan turli ko'rsatkichlarni yanada oqilona baholash. Turli manbalardan olingan ma'lumotlar bir-biri bilan taqqoslanadi va balans usulini tashkil qiladi.

3. Modellashtirish usullari - bog'liq va mustaqil o'zgaruvchilar o'rtasidagi munosabatni tavsiflovchi, maxsus formulalar va hisob-kitoblar yordamida muammoni o'rganishning yanada murakkab usuli MIMIC (Multiple Indicators Multiple Causes) orqali.

Albatta bu usullar barchasi murakkab deb hisoblab bo'lmaydi, ammo, jahon

amaliyotida ulardan samarali foydalanilib kelinmoqda.

Dunyo amaliyotida xufyona iqtisodiyotning ko‘lamini baholashning bilvosita makrometodlar orasida eng ko‘p aniqlanadigan pul usullari, global ko‘rsatkichlar usullari, shuningdek, balans yondashuvining turli xil modifikatsiyalari va divergensiya usuli qatorida statistik-ekonometrik usullar (modellar)dan ham keng qo‘llanilib kelinadi. Keyingi yillarda dunyo mamlakatlarida boshqa omillar singari soliq tizimi orqali xufyona iqtisodiyotning ko‘lamini baholash va uning hajmini qisqartirishda soliq tizimining rolini baholaydigan samarali model deb hisoblanib kelinayotgan MIMIC (Multiple Indicators Multiple Causes-bir necha ko‘rsatkichlar va sabablar) modeli samarali qo‘llanilib kelinmoqda. Aslida ushbu modelning muallifi B.Frey va Vek-Xannemannlar bo‘lib, ular bu model orqali kuzatilmaydigan iqtisodiyotni keltirib chiqaruvchi omillarni bir necha ko‘rsatkichlar, jumladan, soliq tizimini ham muhim omil sifatida baholagan holda Afrika va Lotin Amerikasidagi ayrim mamlakatlarda xufyona iqtisodiyotning darajasini o‘lchashda hamda unda soliq tizimining ahamiyatini baholab beradi. Keyinchalik ushbu modelni yanada takomillashtirish orqali uni soliq tizimida ham qo‘llash imkoniyatlarini ochib bergan iqtisodchi olimlar F.Shnayder, T.Gosh, D.Djayls G.Teddsalar tomonidan rivojlantirildi. Hozirgi vaqtda ushbu model orqali dunyoning ko‘pgina davlatlarida xufyona iqtisodiyotni qisqartirishda soliq omillarni baholash va undan samarali foydalanish sifatida qo‘llanilib kelinmoqda.

Ushbu modelning asosiy g‘oyasi kuzatilmaydigan iqtisodiyotning yuqori ulushidan olingan mahsulot yoki daromadni yashirin o‘zgaruvchi sifatida ko‘rsatishdir, bu sabab va oqibatlariga (natijalarga) ega, ular kuzatiladi, lekin ularning o‘zlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘lchanmaydi. Modelga kuzatilayotgan o‘zgaruvchilarning ikki turi kiritiladi, bular «sabab» o‘zgaruvchilari va bitta kuzatilmagan indeks bilan bog‘liq bo‘lgan «dalil» o‘zgaruvchilardir. Indeks qiymatlari statistik modelni hisoblash orqali sabab va ko‘rsatkich ma’lumotlaridan olinadi. MIMIC modeli yashirin iqtisodiyot darajasi ma’lum miqdordagi kuzatilgan ko‘rsatkichlar (yashirin iqtisodiyot hajmining o‘zgarishini aks ettiruvchi) bilan bog‘liq bo‘lgan yashirin o‘zgaruvchi deb hisoblangan kuzatilgan sabab-oqibat

o'zgaruvchilari to'plami degan taxminga asoslanadi.

Mazkur modelda uchta muhim cheklovlardan foydalaniladi. Birinchidan, MIMIC modeli tahlilga kiritilgan o'zgaruvchilarni tanlashga ayniqsa sezgir hisoblanadi, to'rtinchidan, u nisbiy o'lchamlarni oldindan mavjud etalon bilan birlashtirish kerak bo'lgan taxminlarni ishlab chiqadi, uchinchi, modelga kiritilgan o'zgaruvchilar norasmiy uy xo'jaligi yoki noqonuniy iqtisodiyotning dinamikasini ham aks ettirishi mumkin, bu esa yashirin iqtisodiyotning bir qismi hisoblanmasligi kerak deb olinadi. Bunda soliq instrumentlari sifatida nolegal ish o'rinlari, hisobga olinmagan mahsulot, noqonuniy foydalangan soliq imtiyozlari, davlat tomonidan kechib yuboriladigan, ammo, soliq to'lovchida to'lash imkoniyati bo'lgan soliq qarzlari kabi ko'rsatkichlardan ham foydalaniladi.

MIMIC modeli ikki tomonlama afzalliklarga ega bo'lsada, ular (a) yashirin iqtisodiyot kabi kuzatilmaydigan o'zgaruvchilarni modellashtirishi va (b) buni tayyor makroiqtisodiy ma'lumotlardan foydalangan holda amalga oshirishi mumkin, ammo ular muammosiz emas. Bundan tashqari, ushbu modellar faqat yashirin iqtisodiyot hajmining nisbiy hisob-kitoblarini taqdim etadi, ularni oldindan mavjud bo'lgan bazaviy ko'rsatkichlar bilan birlashtiradi, shuning uchun asosiy baholashni tanlashga ehtiyotkorlik bilan yondashish lozim bo'ladi. Albatta, bu modelning eng ahamiyati sifatida ishsizlik va soliq yuki kabi omillarni o'zaro integratsion bog'liqlikda tahlil qilishi natijasida, soliq yukining og'irligi odamlarni nafaqat yashirin iqtisodiyotga, balki ularni uy xo'jaligiga yoki noqonuniy iqtisodiyotga ham surishi mumkinligi tahlil qilib berishidir.

Umuman olganda, soliq tizimi orqali yashirin iqtisodiyotni o'lchashga yondashuvlarni ikki guruhga bo'lish mumkin: to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita usullar. To'g'ridan-to'g'ri yondashuvlar odatda so'rov ma'lumotlari kabi mikro darajadagi ma'lumotlarga asoslanadi va ular yashirin iqtisodiyotning tuzilishi haqida batafsil ma'lumot berishi mumkin bo'lgan afzalliklarga ega. Biroq, so'rovlar, agar ular haqiqiy yashirin iqtisodiyotni aks ettirmasa yoki respondentlar to'g'ri javob bermasa, yashirin iqtisodiyot hajmini kam baholaydi. Bundan tashqari, ular resursni ko'paytirishi mumkin, ayniqsa mamlakatlararo yoki vaqtinchalik tadqiqotlarda,

resurslar yoki imkoniyatlar cheklangan sharoitlarda ularni kamroq jozibador qiladi. Boshqa tomondan, bilvosita yondashuvlar odatda osonroq mavjud makroiqtisodiy ma'lumotlarga asoslanadi. Shu jihatdan olganda soliq instrumentlari orqali xufyona iqtisodiyotni baholashning ushbu MIMIC modeli yashirin iqtisodiyot hajmini baholash uchun strukturaviy tenglamani modellashtirishga (SEM) asoslanadi.

Jahon banki mazkur modelni qo'llagan holda O'zbekistonning yashirin iqtisodiyoti hajmini mintaqaviy istiqbolda baholash yuzasidan (2023-yil 7-avgustdagi) o'z hisobotida MIMIC modeli asosida 2000-yildan 2021-yilgacha bo'lgan davrni qamrab olgan holda yashirin iqtisodiyot hajmini baholadi va unda 3 ta sabab omilini-davlat daromadlari, ishsizlik darajasi, COVID-19 ning ta'siri va 3 ko'rsatkich pul taklifi, ishchi kuchining o'sishi, iqtisodiy o'sish kabi o'zgaruvchilarning tahlilini o'tkazdi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, COVID-19 yashirin iqtisodiyot hajmining 2019-yilda nisbatan birmuncha oshishiga olib kelgan. Ushbu modelni qo'llash jarayonida soliq tizimidan samarali foydalanish sifatida quyidagilarni tavsiya etgan: birinchidan, soliq yukini kamaytirish, xususan, soliq stavkalarini muvofiqlashtirish qilish, rioya etilishini rag'batlantirish va soliq to'lovchilarning ishonchini mustahkamlash orqali soliq ma'naviyatini yaxshilash; ikkinchidan, biznes yuritish xarajatlarini kamaytirish va ish o'rinlari yaratishni rag'batlantiruvchi mehnat bozori siyosati va qoidalariga ustuvorlik berish orqali rasmiy iqtisodiyotda ish o'rinlarini yaratish bo'yicha sa'y-harakatlarni kuchaytirish va shu kabilar.

Umumiy qilib aytganda yuqorida bir qator rivojlangan va ayrim rivojlanayotgan davlatlarning o'z milliy iqtisodiyotida xufyona iqtisodiyotni qisqartirishda soliq instrumentlaridan foydalanishda O'zbekistonda ilg'or tajriba sifatida shakllangan holatlar mavjudligini ta'kidlash mumkin. Ushbu ilg'or tajribalar va O'zbekiston milliy soliq tizimida qo'llash mumkin bo'lgan, muhim tajribalardan biri sifatida banklardagi soliq to'lovchilarning pul aylanmalari, hisobvaraqlarni barcha tadbirkorlik sub'ektlari uchun majburiy tartibda bo'lishi orqali soliqdan qochish holatlarini nazorat qilish mexanizmlarining mavjudligini keltirish mumkin.

Bu borada Ozarbayjon respublikasida soliq va boshqa moliyaviy instrumentlar orqali mamlakatda xufyona iqtisodiyotning oldini olishda keyingi 6-8 yil davomida boshqa mamlakatlar, shu jumladan O'zbekiston soliq tizimida ham qo'llasa samara beradigan ilg'or tajribalar shakllangan bo'lib, fikrimizcha, ularning ayrimlarini qo'llash o'z samarasini beradi deb hisoblaymiz.

Xulosa va takliflar. Soliq kodeksining 138-moddasida nazarda tutilgan Kameral soliq tekshiruvi (ikkinchi qism) Kameral soliq tekshiruvida quyidagi soliq nazorati harakatlarini o'tkazish ta'qiqlanadi, bundan qo'shilgan qiymat solig'i summasi o'rnini qoplash (qaytarish) maqsadida o'tkaziladigan kameral soliq tekshiruvi mustasno: 1) soliq to'lovchining hududiga kirish; 2) soliq to'lovchining hududini va binolarini ko'zdan kechirish; 3) soliq to'lovchidan hujjatlarni talab qilib olish va uni chaqirtirish; 4) soliq to'lovchining hujjatlari va buyumlarini olib qo'yish. Jumlasini qo'shish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Adabiyotlar/Literatura/Reference:

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi- Toshkent: G'afur G'ulom nashriyot uyi 2020.- 640 b.

L.E.Raxmanovning "Xufyona iqtisodiyotni ulushini kamaytirishda soliq instrumentlardan samarali foydalanish masalalari" Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati Toshkent – 2024 yil 6-8-bet

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari. www.mf.uz.